

جایگاه کتاب الملة^۳ در میان آثار سیاسی فارابی

محسن مهدی

ترجمه: علی علی محمدی

کتاب الملة شامل دو بخش است. بخش نخست (بندهای ۱ - ۱۰) ملت (دین و آیین) و رابطه آن با فلسفه، رئیس ملت و جانشینانش، و پیشه فقه و پیوندش با فلسفه را معرفی می‌کند. بخش دوم (بندهای ۱۱ - ۲۷) علم مدنی را به طور عام و علم مدنی را به مثابه بخشی از فلسفه به طور خاص معرفی می‌نماید. و فصل پنجم کتاب احصاء العلوم فارابی، یعنی «درباره علم مدنی، علم فقه و علم کلام» را به ذهن خواننده متبادر می‌سازد. مقایسه دو متن نشان می‌دهد که آنها تا حد بسیاری، به ویژه بندهای ۱۱ - ۱۸ کتاب الملة و صفحات ۱۰۲ - ۱۰۸ کتاب احصاء العلوم - که به اهتمام عثمان امین منتشر شده است (چاپ دوم) - انطباق دارد و این انطباق ضمن اینکه پیوند محکم دو کتاب را نشان می‌دهد، موجب طرح پرسش درباره تفاوت‌های دو متن می‌شود. مهم‌ترین این تفاوت‌ها، این است که فصل پنجم کتاب احصاء العلوم بعد از بخشی که در آن با کتاب الملة انطباق دارد، ادامه می‌یابد و «وجوه و آرای که شایسته است ملت‌ها بر آنها غلبه کنند»، شرح داده و آرای متکلمان و روش‌هایشان را در نصرت ملت‌ها به صورت تک‌تک برمی‌شمرد (ص ۱۰۸ - ۱۱۳). اما کتاب الملة علم کلام را ذکر نمی‌کند و آرا و روش‌های متکلمان را شرح نمی‌دهد. فصل پنجم احصاء العلوم درباره اجزای مهم علم مدنی بحث نمی‌کند. مهم‌ترین این اجزا بحث درباره پیوند بخش‌ها و مراتب مدینه از سویی و مراتب اشیایی که در جهان هست و مراتب قوای نفسانی و مراتب اعضای بدن انسان از سوی دیگر می‌باشد. این بحثی است که در کتاب الملة - بعد از پایان بخشی که کتاب الملة و فصل پنجم احصاء العلوم (بندهای ۱۹ - ۲۷) انطباق دارند - می‌بینیم. سپس اینکه فصل پنجم احصاء العلوم از بحث درباره علم مدنی به ذکر فقه و کلام (ص ۱۰۷، س ۵ و پس از آن) وارد می‌شود - و این دو پیشه‌هایی هستند که اولی بررسی آنچه را که واضح الملة یا الشریعة بدان تصریح نکرده، کشف نکرده و دومی آرا و افعالی را که بدان تصریح کرده، حمایت می‌کند - بدون اینکه مشخص کند که ملت چیست و واضح آن کیست و چرا ملت به پیشه‌های فقه و کلام نیازمند است. این همان موضوع بخش اول کتاب الملة (بندهای ۱ - ۱۰) است.

ملت و موقعیت آن و پیوند بخش‌ها و مراتب مدینه با نمونه‌هایی از بخش‌ها و مراتب عالم و قوای نفسانی و مراتب آن و اعضای بدن انسان و مراتب آن، دو کتاب فارابی در حوزه علم مدنی، یعنی مبادی آراء اهل المدینة الفاضلة و السیاسة المدنیة را به ذهن خواننده متبادر می‌سازد.

این دو کتاب درباره موضوعاتی بحث می‌کنند که تا حدود زیادی یکسان هستند و متن‌هایشان در جاهای متعددی انطباق دارند، اگرچه در جاهای دیگری اختلاف وجود دارد. همچنان که کسی که در آنها دقت نظر داشته باشد، درمی‌یابد که هر دوی این کتاب‌ها درباره ملت نیز بحث می‌کنند، اما به روشی که با شیوه مؤلف در کتاب

الملة متفاوت است. این تفاوت عبارت است از اینکه کتاب الملة به طور کلی ملت و واضح آن، علم مدنی و تحقیق و تفحص درباره آن و تبیین آن را معرفی می‌کند. یعنی این کتاب ملتی را که باید واضح شریعت برای هر امتی یا هر شهری یا در هر زمانی مشروعیت ببخشد، ارائه نمی‌دهد، بلکه اصولی را که واضح ملت باید بدانند و در وضع ملت از این اصول پیروی کند، تبیین می‌سازد. اما المدينة الفاضلة و السياسة المدنية آرا و افعالی را معرفی می‌کند که گویی به هر ملتی مشروعیت می‌بخشد یا سرمشقی به دست می‌دهد که هر کسی که می‌خواهد هر ملتی را در هر امتی یا در هر زمانی وضع کند، باید به آن توجه داشته باشد. بنابراین ارائه آرا را در موجود اول و موجودات بعد از آن را آغاز می‌کند تا اینکه به موجودات طبیعی می‌رسد و آرای درباره موجودات طبیعی و انسان و گروه‌های انسانی ارائه می‌دهد و مدینه و ملت فاضله را مطرح می‌کند و رئیس و اقسام و مراتب این مدینه یا ملت فاضله را معرفی می‌کند و مدینه‌ها یا ملت‌های مخالف مدینه یا ملت فاضله را بیان می‌کند و اینکه ساکنان این مدینه چه کسانی‌اند و افعال و آرایشان چیست را مشخص می‌سازد.

مقایسه این دو کتاب با کتاب الملة نشان می‌دهد که فارابی در المدينة الفاضلة و السياسة المدنية دو مثال از ملت ارائه می‌دهد، یعنی آرا و افعال از پیش تعیین شده و مشخصی را وضع می‌کند، گویی که آن را برای مدینه یا هر امتی در هر زمانی مشروع می‌سازد. اما کتاب الملة درباره علم مدنی‌ای و به طور کلی درباره اینکه ملت چیست؟ واضح آن چیست؟ و اقسام آن چیست؟ تفحص و تحقیق می‌کند. همچنین درباره نمونه‌های اقسام مدینه و مراتب آن در جهان و قوای نفسانی و اعضای بدن انسان بحث می‌کند. بنابراین کتاب الملة درباره اصولی به بحث می‌پردازد که فارابی ترکیب کتاب‌های المدينة الفاضلة و السياسة المدنية را بر اساس این اصول بنا نهاده است و نیز روشی که وی در این دو کتاب به کار گرفته است.

عنوان کتاب

متنی که در اینجا منتشر می‌شود، به طور کامل در نسخه خطی لیدن (شماره ۱۰۰۲ شرقی) و خلاصه آن در نسخه‌ای خطی کتابخانه تیموریه دار الکتب المصرية (شماره ۲۹۰ اخلاق) وجود دارد. نسخه خطی لیدن نه نام مؤلف را ذکر می‌کند و نه عنوان کتاب را. اما نسخه کتابخانه تیموریه این گونه عنوان کتاب و نام مؤلف را ذکر می‌کند: «من کتاب الملة لأبي نصر الفارابی» (ص ۳۴۶). این کتاب الملة در فهرست آثار ابونصر فارابی در نسخه اسکورپال خطی (شماره ۸۸۴، برگه ۸۲ و، س ۲۳، و ۸۲ ظ، س ۱) با عنوان کتاب الملة و الفقه و در عیون الأئمة ابن ابی‌اصیبة (ج ۲، ص ۱۳۹، س ۱۴ - ۱۵) و الوافی بالوفیات صفدی (ج ۱، ص ۱۰۹، س ۲۱) با عنوان کلام فی الملة و الفقه المدنی ذکر شده است.

اما پژوهشگران معاصر اصرار داشتند که متن موجود در نسخه لیدن و نسخه کتابخانه تیموریه را کتاب الملة الفاضلة بنامند. به نظر می‌رسد که آنچه آنان را به این کار واداشت، این بود که ابن‌طفیل در داستان حی بن یقظان (ص ۱۳، س ۱۲ - ۱۳) متذکر می‌شود که فارابی «در کتاب الملة الفاضلة ثبت کرده است که ارواح شرور بعد از مرگ در آلامی باقی می‌مانند که این آلام بقا و پایانی ندارد».

فارابی چنین گفته‌ای را در متن موجود کتاب الملة ثبت نکرده است، این مسئله موجب طرح این تردید می‌شود که آیا کتاب الملة الفاضلة که آن را ذکر می‌کند، این کتاب الملة نیست یا اینکه کتاب الملة موجود امروزی کامل نیست. ولی در اینجا مشکل مهم‌تری وجود دارد و آن اینکه کتاب الملة الفاضلة را فهرست‌های قدیمی کتاب‌های فارابی ذکر نکرده‌اند و نسخه‌های خطی حی بن یقظان در ذکر عنوان کتاب اتفاق نظر دارند؛ برخی «کتاب الملة الفاضلة» و برخی «کتاب المدينة الفاضلة» ذکر کرده‌اند. سپس اینکه اظهار نظر درباره سرنوشت ارواح شرور بعد از مرگ و آلام آنها در کتاب

فارابی

المدينة الفاضلة (ص ۶۷، س ۴ - ۱۶) و السياسة المدنیة (ص ۸۳، س ۹ - ۱۰) درج شده است. افزون بر آن، اینکه مترجم حی بن یقظان به زبان عبری، به جای «الملة الفاضلة» یا «المدينة الفاضلة»، معادل «الامة الفاضلة» را انتخاب کرده است.^۱ بر این اساس، تردیدهای فراوانی درباره متن ابن طفیل وجود دارد که موجب می‌شود در پذیرش آن و اظهار اینکه کتاب الملة و نصوص أخرى - که در دست انتشار داریم - را ذکر می‌کند، چندان عجله نکنیم. مؤلف دیگری به نام موسی بن عزرا وجود دارد که در حوالی سال‌های ۱۱۳۰ - ۱۱۴۰ م. «کتاب الفارابی الملقب بالملة الفاضلة» را هنگام سخنرانی درباره بیماری‌های بدن و امراض روحی - موضوعی که خواننده در متن این کتاب الملة با مطلبی روبه‌رو می‌شود که فارابی درباره تب و بیماری‌های دیگر سخن می‌گوید - ذکر می‌کند.^۲ اما متنی را که از کتابی که الملة الفاضلة می‌نامد، گلچین می‌کند، موجود هست، همچنان که شتاینشاید در کتاب السياسة المدنیة^۳ نکته‌ای را خاطر نشان می‌کند که همچنین موجب شبهه و تردید در صحت این عنوان می‌شود و اشاره می‌کند که آن شاید با استناد به ذکر لفظ «الملة» یا عبارت «الملة الفاضلة» در کتاب المدينة الفاضلة و کتاب السياسة المدنیة خلق شده باشد.

بنابراین آنچه را که ابن طفیل و ابن عزرا ذکر می‌کنند، دلیلی کافی برای اظهار اینکه فارابی کتابی نوشته و آن را کتاب الملة الفاضلة نام نهاده، نیست و بیان اینکه متن موجود در دست ما همان کتاب الملة الفاضلة است که ابن طفیل و ابن عزرا ذکر می‌کنند، پایه و اساس محکمی ندارد و صحیح‌تر آن است که عنوان ذکرشده در نسخه کتابخانه تیموریه، یعنی کتاب الملة را بپذیریم، زیرا آن کتابی است که فهرست‌های قدیم آن را به عنوان «کتاب الملة و الفقه» یا «کلام فی الملة و الفقه مدنی» ذکر کرده‌اند و شاید فهرست‌های قدیم در افزودن «و الفقه» یا «و الفقه مدنی» به بررسی موضوع فقه و علم مدنی در این کتاب تکیه کرده باشند.

کتاب الملة و کتاب احصاء العلوم

این متن برگرفته از فصل پنجم کتاب احصاء العلوم فارابی است و همانی است که در ابتدای مقدمه [این نوشته] به آن اشاره شد که این فصل معادل بندهای ۱۱ - ۱۸ کتاب الملة است. قلت نسخه‌های خطی کتاب الملة و پیوند محکم میان این بندهای کتاب الملة و فصل پنجم احصاء العلوم موجب شد که به بازنگری متن این فصل از احصاء العلوم - قبل از مقابله آن با بندهای کتاب الملة که با آن پیوند دارد - پردازیم تا از آن - یعنی فصل پنجم احصاء العلوم - در تحقیق آن یا برای اطمینان از صحت آن استفاده کنیم. مقابله نسخه‌های چاپی و خطی کتاب احصاء العلوم نشان داد که متن این کتاب به تحقیق بیشتری نیاز دارد و بهتر است که متن منقحی از بخشی که معادل بندهای ذکرشده کتاب الملة است، ارائه کرد و فهرست بخش‌های متناظر دو کتاب نوشته شود تا مقابله آنها برای خواننده آسان باشد.

کتاب احصاء العلوم اثر معروفی است به طوری که صاعد الأندلسی در طبقات الأمم (ص ۵۳، س ۱۲ - ۱۴) آن را آورده و آنچه را که وی ذکر کرده، القفطی، ابن ابی‌اصیبه و الصفدی نیز دوباره آورده‌اند. همچنان که فهرست آثار ابونصر فارابی در نسخه اسکوریاال شماره ۸۸۴ (ص ۸۲، س ۱۱)، و القفطی (ص ۲۷۷، س ۱۹)، ابن ابی‌اصیبه (ج ۲، ص ۱۳۶، س ۷)، الصفدی (ج ۱، ص ۱۰۹، س ۷) آن را جداگانه ذکر کرده‌اند و عثمان محمد امین دو بار در قاهره و عنصلیس بلانسیه نیز دو بار در مادرید به نشر آن همت گماشته‌اند.

فصل‌های مبادی آراء اهل المدينة الفاضلة

قبلاً به پیوند میان کتاب الملة و المدينة الفاضلة و السياسة المدنیة اشاره شد. کتاب السياسة المدنیة را فوزی نجار در سال ۱۹۶۴ م. بازپژوهی کرده و کتاب المدينة الفاضلة را دیترسی در سال ۱۸۹۵ م. تحقیق و تصحیح کرده است. با اینکه نسخه‌های خطی بسیار کهن‌تر و منقح‌تری از نسخه‌هایی که دیترسی بدانها تکیه داشته، یافت شده، با این حال تاکنون کسی به تحقیق علمی این اثر همت نگماشته است. متنی را که دیترسی منتشر کرده، شامل کتاب مبادی آراء اهل المدينة الفاضلة (ص ۵ - ۸۵) و خلاصه ابواب کتاب المدينة الفاضلة (ص ۱ - ۴) می‌باشد. و فهرست کتاب‌های فارابی در نسخه خطی اسکوریاال شماره ۸۸۴ (برگه ۸۲، س ۱۹ - ۲۰) فصل‌های آراء اهل

المدينة الفاضلة را ذکر می‌کند. این فصول را ابن ابی‌اصیبه در خبری - که در بسیاری از نسخه‌های خطی کتاب المدينة الفاضلة و کتاب‌های دیگر به صورت مکرر آمده است - ذکر می‌کند. این خبر مشخص می‌سازد که فارابی المدينة الفاضلة را در بغداد نوشته و در پایان سال ۳۳۰ ق. به شام برده و در سال ۳۳۱ ق. در دمشق نگارش آن را به پایان رسانده و به بازنویسی آن پرداخته، سپس نسخه را بازمینی را کرده و «ابواب» را در آن ثبت کرده است. آن گاه «برخی از مردم از او درخواست کرده‌اند که فصولی برای آن قرار دهد تا بر تقسیم‌بندی مفاهیم دلالت داشته باشد. از این رو در سال ۳۳۷ ق. در مصر به تهیه فصول پرداخت که شامل شش فصل بود». بنا بر این فارابی خودش ابتدا کتاب المدينة الفاضلة، «ابواب» و پس از آن فصول آن را نوشته است. این خبر آنچه فارابی را به نگارش این فصول واداشت و تعداد آن و تاریخ نگارش آن روشن می‌سازد.

کتاب الملة و دعاء فارابی

فارابی ملت را در کتاب الملة این گونه معرفی می‌کند که آن عبارت است از «آرا و افعال وضع شده و مقید به...» (بند ۱). سپس این آرا و افعال را برمی‌شمارد. هنگام برشماری افعال می‌گوید که «اما افعال بخش ملت... نخستین بخش افعال و گفتارهایی هستند که خداوند با آنها، تعظیم و تمجید می‌شود... سپس به مدد آنها موجودات روحانی و ملائکه تعظیم می‌شوند» (بند ۳). بنا بر این مقصود از افعال در کتاب الملة، چنانکه فارابی معتقد است، فقط افعال بدنی نیست، بلکه افعال زبان نیز هست، مثل ادعیه و یادداشت‌ها. بنا بر این عجیب نیست که فارابی دعاء را تألیف کرده باشد تا در آن مقصودش را از «گفته‌های که خداوند با آنها، تعظیم می‌شود» در کتاب الملة تبیین سازد.

کتاب الملة و كتاب الأسئلة اللامعة

فارابی در کتاب الملة، هنگام برشمردن انواع «آرایی که در الملة الفاضلة» وجود دارد، می‌گوید: «نوع دوم آرایی است که به مدد آنها، انبیا و ملوک فاضل و رؤسای نیکو و امامان هدایت و حقیقت؛ یعنی کسانی که به صورت متوالی در زمان گذشته بوده‌اند، توصیف می‌شوند و داستان مشترک همه آنها و سرنوشت و اعمال خیر اختصاصی هر کدام... بیان می‌شود» (بند ۲). ظاهراً این گونه آرا باید از اخبار انبیا، ملوک گذشته و کتاب‌های تاریخ و داستان‌ها اخذ شده باشد. از این رو چندان عجیب نیست که القفطی در فهرست کتاب‌های فارابی می‌گوید: «او دارای فصل‌هایی برگرفته از اخبار است» (ص ۲۸۰، س ۱۱). احمد آتش نخستین کسی است که در مؤلفات الفارابی (شماره ۱۵۶) به نسخه خطی مسجد ایاصوفیا (شماره ۴۸۵۵) اشاره می‌کند که حاوی کتابی با عنوان «من الاسئلة [الاسئلة] اللامعة... لأبی نصر الفارابی ملتقط» است. ما در تابستان ۱۹۶۱ م. این کتاب را در استانبول یافتیم که شامل مجموعه‌ای از اخبار انبیای گذشته، از آدم تا محمد [ص]

است که بیشتر آنها گردآوری شده از کتاب‌های اخبار و قصص انبیاست. مطالعه این کتاب منجر به تردید در این شد که آن از تألیفات فارابی است. زیرا فهرست‌های قدیمی کتاب‌های فارابی و اخبار مربوط به وی و آثارش، کتابی با عنوان الأسئلة اللامعة و الأجوبة الجامعة را نیز ذکر نمی‌کنند.

پی‌نوشت‌ها

۱. شتاینشاید، الفارابی، ص ۶۸.
۲. همان، ص ۶۹.
۳. ص ۴۱ ترجمه عبری معادل صص ۷۹ - ۸۰ متن عربی.
۴. عیون الانبیا، ج ۲، صص ۱۳۸ - ۱۳۹.